

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL COMUNEI GHELARI (JUD. HUNEDOARA) (I)

CRISTIAN-CONSTANTIN ROMAN

Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva
cricr2001@yahoo.com

SORIN TINCU

Muzeul Castelul Corvinilor, Hunedoara
sorin_tincu@yahoo.com

Cuvinte cheie: Munții Poiana Ruscă, cultura Coțofeni, Ghelari, Teliuc, fier
Keywords: Poiana Ruscă Mountains, Coțofeni culture, Ghelari, Teliuc, iron

Acest articol reunește cea mai mare parte a descoperirilor arheologice de pe teritoriul administrativ al comunei Ghelari (jud. Hunedoara), rezultat al unor descoperiri întâmplătoare, al cercetărilor de suprafață și al unor săpături sistematice. Cele mai vechi descoperiri aparțin culturii Coțofeni, până în prezent fiind descoperite patru puncte, cu material reprezentativ pentru fazele I și III ale culturii. Următoarea secvență cronologică este ocupată de epoca romană, cu descoperiri diverse legate de extragerea și metalurgia fierului. Importantă în acest context este descoperirea la „Valea Caselor” a unor cuptoare pentru redus minereul de fier.

Necesitatea aprofundării unor realități istorice, raportată microzonal, reprezintă în ultima perioadă una dintre preocupările administrațiilor locale și în județul Hunedoara¹. În opinia noastră, discutarea importanței resurselor naturale ale unei microzone definită pe criterii administrative actuale (artificiale, recunoaștem) este o problemă din ce în ce mai importantă nu numai pentru preistorie și protoistorie, ci și pentru perioadele mai recente. Acest aspect poate înlătura, din start, anumite situații confuze prezente în literatura de specialitate publicată în secolul al XIX-lea și perpetuată, cu minime comentarii critice, până în prezent. Ne referim, în primul rând, la posibilitatea exploatarei aurului, încă din Br. D – Ha. A, în zona Ruda (com. Ghelari). Din parcurgerea surselor primare rezultă faptul că majoritatea autorilor nu se referă la localitatea Ruda (com. Ghelari), ci la Ruda-Brad².

Până la redactarea acestui articol, nu deținem date concludente privind existența unor situri paleolitice și neolitice pe teritoriul administrativ al comunei Ghelari³. În

¹ Colaborarea fructuoasă cu Universitatea de Vest Timișoara (Facultatea de Istorie) a motivat elaborarea acestui studiu, având ca scop relevarea patrimoniului arheologic și istoric al acestei zone. În acest demers, am fost ajutați constant de următorii colaboratori: Angela Brăneț, dr. Dănuț Prisecaru, dr. Dragoș Diaconescu, Nicolae Cerișer, Sergiu Țenț, Octavian Rogozea.

² Roska 1942, p. 240, nr. 64; Tudor 1968, p. 192; Maghiar, Oltean 1970, p. 53; Rusu 1972, p. 51; Băluță 1996, p. 96; Iaroslavschi 1997, p. 16; Popa 2002, p. 158. Recenta atribuire a unor mine pentru extragerea aurului localității Ruda (com. Ghelari) (Luca 2005, p. 202) trebuie tratată ca o confuzie, aspect întărit și de realitățile de natură geologică (Rădulescu, Dimitrescu 1966, p. 48-49).

³ Extragerile din baza de informații a Clubului Speologilor „Proteus” Hunedoara, confirmă pe acest teritoriu numeroase obiective carstice, până în prezent necercetate din punct de vedere arheologic. Prezentarea acestora de mai jos va ține cont de criteriul alfabetic. Notăm, de asemenea, faptul că din motive impuse de sistemul de înregistrare a descoperirilor din mediul endocarstic până în anul 1990, golurile subterane ce nu depășeau 10 m lungime (abri-uri, peșteri cu dezvoltări reduse) sau abri-uri/faleze

literatura arheologică, menționării inițiale a descoperirii unor materiale preistorice: Ghelari (pe teritoriul localității)⁴, Govăjdie (platoul situat în dreapta pâraului Sohodol)⁵, îi urmează o serie de citări⁶, care relevă faptul că, în lipsa identificării sitului/siturilor de proveniență, completarea unor baze de date și cunoștințe pentru epocile preistorice este practic imposibilă.

Epocile istorice au primit indicative, respectiv cifre romane (I-paleolitic, II-neolitic și eneolitic, III-epoca bronzului, IV-epoca fierului, V-epoca romană, VI-perioada medievală, VII-perioada modernă, VIII-perioada contemporană), dublate în funcție de numărul de situri de cifre arabe (ex. II.1), cu scopul unei mai facile ordonări a informației arheologice și istorice. Am preferat și înregistrarea unor date care nu au momentan relevanță arheologică, dar care prin poziționare pot fi legate de modul de exploatare a teritoriului în preistorie și perioadele istorice⁷.

(II). Eneoliticul târziu (*Cultura Coțofeni*)

Cele mai timpurii materiale aparțin culturii Coțofeni (notate cu II), fiind identificate în punctele Ruda – *Vârful Cireșata*⁸, Govăjdia – *Peștera de la cruce*⁹ și recent la Ghelari – *Dealul Mestecăneț*, Ghelari – *Dealul Măgurii/Dealul Nan*, Ghelari – *Muchia Misii*¹⁰.

II.1. Ruda – *Vârful Cireșata*

Nu deținem informații livrești cu privire la amplasamentul real în teren al acestei stațiuni. Cercetarea directă a acestui obiectiv ne-a pus în fața unei situații confuze,

dezvoltate în structuri calcaro-dolomitice, nu au fost înregistrate de către speologi. Obiectivele sunt următoarele:

Govăjdia – *Peștera de la Govăjdia* (valea Runcului), L=17,5 m, număr de înregistrare 1375/15 septembrie 1982, număr de cod confirmat 2277/26.

Govăjdia – *Peștera Coca* (valea Runcului, versantul drept), L=17 m, număr de înregistrare 1377/15 septembrie 1982, număr de cod confirmat 2277/28.

Govăjdia – *Peștera nr. 1 de la Tulia* (valea Govăjdiei, versantul stâng), L=11 m, D=0 m, E=10 m, altitudine relativă 150 m, număr de înregistrare 578/19 aprilie 1983, număr de cod confirmat 2277/36.

Govăjdia – *Peștera nr. 2 de la Tulia* (valea Govăjdiei, versantul stâng), L=15,5 m, D=0,5 m, E=15 m, altitudine relativă 150 m, număr de înregistrare 579/19 aprilie 1983, număr de cod confirmat 2277/37.

Govăjdia – *Peștera nr. 3 de la Tulia* (valea Govăjdiei, versantul stâng), L=14 m, D=0 m, E=14,2 m, altitudine relativă 150 m, număr de înregistrare 580/19 aprilie 1983, număr de cod confirmat 2277/38.

Govăjdia – *Peștera nr. 4 de la Tulia* (valea Govăjdiei, versantul drept), L=14 m, D=0 m, E=8,5 m, altitudine relativă 100 m, număr de înregistrare 581/19 aprilie 1983, număr de cod confirmat 2277/39.

Govăjdia – *Peștera nr. 6 de la Tulia* (valea Govăjdiei, versantul drept), L=11,5 m, altitudine relativă 160 m, altitudine absolută 480 m, număr de cod confirmat 2277/59.

Plop – *Peștera nr. 1* (valea Sohodolului, versantul drept), L=10 m, altitudinea peșterii 640 m, altitudinea văii 440 m, număr de înregistrare 1378/15 septembrie 1982, număr de cod confirmat 2277/29, T° ext=15 °C, intrare T1=15 °C, U1=85%, capăt T2=10 °C, U1=100%.

Plop – *Peștera nr. 2* (valea Sohodolului, versantul drept), L=12 m, număr de înregistrare 1379/15 septembrie 1982, număr de cod confirmat 2277/30.

Plop – *Peștera Groapa cu scară* (valea Nădrabului, versantul drept), L=10,2 m, D=+0,5 m, -0,5 m, E=8 m, dimensiuni intrare l=1,5 m, h=1,1 m, număr de cod confirmat 2277/58.

⁴ Roska 1942, p. 100, nr.3;

⁵ Luca 2004, p. 47; Luca, Roman, Diaconescu 2004, p. 55.

⁶ Maxim 1999, p. 160; Luca 2004, p. 47; Luca, Roman, Diaconescu 2004, p. 55.

⁷ Pe teritoriul localității Ruda, (coordonatele N 45° 42'17,79'', E 22° 44'16,30'', elevație: 800 m), pe șaua unei culmi, în vecinătatea unui pârau, există o stâncărie, pe o distanță de cca 25 m, raportat la axa est-vest. Acest punct poate fi folosit ca punct de reper pentru perioada de iarnă sau ca loc pentru stână. Remarcăm la suprafață apariția unor blocuri mari de marmură cenușiu deschis, de bună calitate.

⁸ Andrițoiu 1978, p. 53; Luca 2004, p. 68.

⁹ Luca 2004, p. 41; Luca, Roman, Diaconescu 2004, p. 36; Roman 2008, p. 217.

¹⁰ Ultimele puncte au fost descoperite în cadrul unei periegeze în cursul anului 2008.

motivată de inexistența în memoria colectivității locale a acestui toponim. În partea sudică a localității există toponimul *Muchia/Muchea lui Cireș*, singurul care se poate apropia de toponimul intrat deja în literatura de specialitate. Cercetările noastre perieghetice nu au condus la descoperirea unor materiale arheologice, zona cunoscută sub toponimul indicat anterior având o expunere sudică, cu o bună perspectivă asupra văii Cernei, coordonate N 45° 41'29,09'', E 22° 44'23,00'', elevație: 813 m (centrul suprafeței neîmpădurite).

II.2. Govăjdia – Peștera de la cruce

Acest punct cu materiale arheologice (cod speologic 2277/57) a fost identificat în anul 1982 de către echipa de speologie „Proteus” Hunedoara, prin Alexandru Adam, cel care întocmește și fișa de anunț și confirmare a peșterii. Obiectivul este cantonat în partea superioară a versantului drept al văii Runcului și face parte din categoria peșterilor fosile, funcționând ca insurgență. Peștera este alcătuită dintr-o galerie descendentă, cu o terminație impenetrabilă, lungimea totală a acesteia fiind de 12,5 m și o denivelare de 2 m¹¹. Aspectul actual este datorat procesului de dezagregare al calcarelor dolomitice locale, cavitatea ne reprezentând speleoteme. După reidentificarea acesteia (2001), acest punct a fost inclus în repertoriul siturilor Coțofeni, odată cu publicarea volumului I dedicat descoperirilor de la Cerișor – *Peștera Cauce*¹², informațiile fiind reluate și cu alte prilejuri. Atât în zona intrării (4 x 2,5 m), cât și spre fundul peșterii, au fost descoperite materiale ceramice aparținând, din punct de vedere al facturii, culturii Coțofeni, faza a III-a.

II.3. Ghelari – Dealul Mestecăneț

Obiectivul arheologic se află localizat la vest de Ghelari, pe partea dreaptă a drumului dintre Ghelari și Ruda, pe un bot prelung de deal cu vedere spre valea Govăjdiei. Terasa măsoară cca. 400 m lungime, având orientarea nord-sud. Coordonatele geografice (în punctul central) sunt următoarele: N 45° 42' 09.5'', E 22° 46' 18'', elevație: 791 m.

Materialul ceramic, fragmentar, aparține în cea mai mare parte categoriei semifine, prezentând în compoziția pastei cioburi pisate, mică, nisip și pietricele. Arderea este oxidantă, completă sau incompletă, rezultând culori care variază de la cărămiziu, portocaliu la brun-roșcat, existând însă și câteva fragmente ce prezintă ardere reductantă, incompletă, având culoarea ocru.

Majoritatea materialului ceramic descoperit este atipic, cu excepția a șase fragmente reprezentate de trei buze și trei fagmente care prezintă decor. Decorul ceramicii este reprezentat de incizii late și caneluri oblice, orizontale, executate sub buză, ambele ornamente specifice fazei I-a a culturii. De asemenea, au fost identificate incizii oblice intersectate, rezultând câmpuri rombice mari, cu analogii în vecinătate la Nandru – *Peștera Curată*, în contextul fazei a II-a a culturii¹³. Materialul litic este reprezentat printr-un gratoar realizat din silicolit, de culoare ocru, iar la extreme brun roșcat, cu retușe pe partea activă.

II.4. Ghelari – Dealul Măgurii/Dealul Nan

Acest punct de află la intrare în comuna Ghelari dinspre Hunedoara, pe partea dreaptă a șoselei, pe o terasă întinsă, în apropierea unei stâne, vizavi de cătunul

¹¹ Din baza de date a Clubului Speologilor „Proteus”, au fost extrase următoarele valori, privind temperatura și umiditatea (înregistrare 05.03.1989), T ext=5 °C, intrare T =4 °C, U=100%, capăt T =5 °C, U=98%, valori care rămân singurele date concrete privind studiul microclimatului acestei cavități.

¹² Luca, Roman, Diaconescu 2004, p. 21 (harta 3), 34 (plan 12/1), 36.

¹³ Roman 1976, pl. 60/27.

Mănăstire, pe malul drept al pârâului Govăjdie. Coordonate geografice: 45° 43' 13.8'' N, 22° 48' 47.6'' E, elevație: 683 m.

Ceramica Coțofeni din acest punct este de factură semifină, cu mică, nisip și cioburi în compoziția pastei, cu ardere în principal oxidantă completă și incompletă, culoarea fragmentelor încadrându-se în gama portocalie, cărămie, brună-roșcată. Majoritatea materialului ceramic este atipic, excepție făcând o buză rotunjită.

II.5. Ghelari – Muchia Misii

Situl este amplasat pe o terasă aflată la sud-est de localitatea Ghelari, pe partea dreaptă a drumului, cu vedere spre valea Govăjdiei. Coordonate geografice: 45° 42' 07.3'' N, 22° 46' 35'' E, elevație: 755 m.

De aici au fost recoltate foarte puține fragmente ceramice, cu un grad avansat de rulaj mecanic, între care doar unul tipic, reprezentat de un fund de vas.

Factura ceramicii Coțofeni din acest punct se încadrează în categoria semifină, cu o pastă în a cărei compoziție intră mică, cioburi, pietricele, culoarea variind în diferite nuanțe de brun.

II.6. Ghelari – G I

Situl se află pe partea dreaptă a drumului ce leagă localitățile Ghelari și Ruda, în dreptul unor loturi îngrădite cu garduri de lemn, la cca 3 m mai jos de linia drumului. Situl are o expunere nordică, cu o ușoară pantă spre o vale temporară, în perimetrul acestuia fiind un izvor fără debit notabil la momentul descoperirii sitului și o linie de electricitate. Am preferat utilizarea, până la identificarea toponimului, a unui indicativ general (G1).

Coordonate geografice: N 45°41'53, 8'', E 0,22°45'52,6'', elevație: 813 m.

Materialul arheologic este slab reprezentat. Ceramica, foarte fragmentară și cu un rulaj mecanic avansat, aparține categoriei grosiere. Arderea incompletă a determinat obținerea unor culori din gama brunului.

II.7. Ghelari – Pensiunea Panorama

Situl este plasat în partea vestică a localității, în vecinătatea pensiunii Panorama. Materialul cules cu ocazia unor lucrări edilitare sau amenajări ale teritoriului, aparține categoriilor semifină și grosieră. Coordonate geografice: N 45°41'53, 8'', E 22°45'52,6'', elevație: 818 m.

Aspectul tehnologic al ceramicii ne îndeamnă să încadrăm situl în repertoriul fazei a III-a din evoluția acestei culturi.

(III). Epoca bronzului

Palierului cronologic ocupat de această epocă îi corespunde menționarea unui sit, pe teritoriul localității Govăjdie¹⁴. Intervalului Br. D - Ha. A îi sunt atribuite exploatarea de aur în zona Ruda, afirmații preluate, în lucrări recente¹⁵, fără verificarea critică a surselor de bază.

(IV). Prima epocă a fierului

În puncte neprecizate topografic au fost descoperite, la o dată incertă, materiale ceramice ce provin de la urne bitronconice, atribuite Hallstatt-ului (MNIT, IV, 2205, 2317-2321)¹⁶.

¹⁴ www.cimec.ro/scripts/ARH/RAR-Index/sel.asp (adresă accesată la data de: 05.10.2013).

¹⁵ Luca *et al.* 1998, p. 29; Luca 1999, p. 10.

¹⁶ Roska 1942, p. 100, nr. 3; Maxim 1999, p. 160; Luca 2004, p. 47; Luca, Roman, Diaconescu 2004, p. 55.

(IV). *Epoca dacică*

Numeroase discuții au fost purtate până în prezent cu referire la descoperirile de epocă dacică de la Ghelari și Govăjdie¹⁷. Autorii încadrați istoriografiilor germană și maghiară¹⁸ au publicat studii care sugerează posibilitatea existenței în această zonă a unor descoperiri atribuite acestei perioade. Relativ recent, acestor afirmații li s-a conferit un „cadru științific”¹⁹, în lipsa derulării unor proiecte regionale și/sau naționale de arheologie minieră, posibile înainte de 1989, având în vedere funcționarea exploatărilor miniere de la Ghelari și Teliuc. Unii dintre autori sunt mult mai prudenți în a lansa afirmații categorice²⁰ cu privire la acest subiect, – aspect cu care suntem și noi de acord – fiind, în schimb, atașați ideii de exploatare a minelor și carierelor din epoca dacică²¹, în epoci ulterioare, motiv al dispariției acestora sau al unor transformări radicale²². Fortării încadrării unor materiale (nu contexte!), când epocii dacice²³, când epocii romane, i se opune o realitate arheologică bazată pe publicarea, *sine ira et studio*, a unor stațiuni sau materiale ceramice izolate, care demonstrează existența unor comunități dacice, pe partea răsăriteană a Munților Poiana Ruscă (Hunedoara – *Dealul Sânpetru*, *Grădina Castelului*, *Cerișor – Peștera nr. 1*, *Ciulpăz – Peștera Bulgărelu*, *Dumbrava – Peștera cu apă*, *Runcu Mare – Peștera Mare*, *Cerbăl – Dosu Pârlit*, *Cinciș – Casa Albă*, *Cinciș – Popeasca (?)*²⁴, *Zlaști – Vila Ioan*). O dovadă indirectă a exploatării fierului în zona supusă atenției noastre este oferită de o serie de piese de fier, analizate metalografic²⁵, piese cu contexte stratigrafice asigurate, care demonstrează amprenta chimică a minereului extras de la Ghelari și Teliuc. În ceea ce ne privește, cu excepția materialelor provenind din siturile menționate anterior, nu cunoaștem din literatura arheologică descoperiri reale care pot fi atribuite epocii dacice.

În ceea ce privește cadrul istoriografic ce vizează plasarea obiectivului de la Govăjdie în categoria cetăților dacice, parcurgerea surselor primare nu ne sugerează informații consistente²⁶. Într-o serie de lucrări de sinteză, monografii, articole acest punct este des citat²⁷, identificarea și valorificarea acestuia fiind sarcina cercetărilor viitoare.

(V). *Epoca romană*

Stadiul avansat al studiului civilizației romane în provincia Dacia nu a putut contribui la o aprofundare a cunoașterii istoriei miniere, raportată la siturile-cheie din

¹⁷ Roska 1942, p. 99 (nr. 45); Crișan 1969, p. 265 (punct 143).

¹⁸ Gooss 1874-1875, p. 158; Téglás 1885, p. 16-20.

¹⁹ Floca 1965, p. 165; Daicoviciu 1972, p. 52, 168-169; Rusu 1974-1975, p. 351; Crișan 1975, p. 28; Mărghitan 1974-1975, p. 355; Mărghitan 1996, p. 30, Luca 2005, p. 111.

²⁰ Daicoviciu 1972, p. 168; Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 18.

²¹ Iaroslavschi 1997, p. 20 (autorul bazându-se exclusiv pe tehnicile de exploatare a minereurilor de fier din mediile celtic și german, afirmă – fără dovezi – faptul că fierul era rezultatul exploatărilor de suprafață).

²² Popescu 1951, p. 27.

²³ În acest sens, afirmațiile lui G. Téglás, conform cărora, la Teliuc, unele fragmente ceramice dure pot fi legate de epoca dacică, trebuie privite cu suspiciune (Téglás 1908, p. 67), mai ales că aceste materiale nu au fost publicate corespunzător, deși de la menționarea lor au trecut peste peste 100 de ani.

²⁴ Unele dintre aceste fragmente ceramice, modelate cu mâna, având în vedere descrierea superficială și desenele acestora, aparțin mai degrabă, epocii bronzului. Inclusiv autorul cercetărilor (O. Floca), remarcă faptul că ceramica fină, lucrată cu roata, lipsește (Floca 1965, p. 190).

²⁵ O parte din aceste date au fost obținute în urma derulării proiectului „Fierul preistoric și antic în Munții Poiana Ruscă”, proiect susținut de colaborarea dintre Muzeul Castelul Corvinilor Hunedoara și ing. dr. Ioan Romulus Vasile (TMK Reșița).

²⁶ Roska 1942, p. 99, fig. 45 (cu bibliografia completă).

²⁷ Crișan 1969, p. 265 (punct 143); Luca 2004, p. 47; Luca, Roman, Diaconescu 2004, p. 55.

Munții Poiana Ruscă, cunoscute încă din secolul al XIX-lea. Chiar dacă reflectarea exploatării unor resurse de prim rang ale provinciei (aur, argint, marmură), permite formarea unei imagini de ansamblu, în cazul exploatărilor de zăcămintele feroase din Munții Poiana Ruscă, imaginea noastră este subscrisă următoarei ecuații: dificultăți de documentare, planimetrii inexistente pentru centrele extractive și așezările minerilor, cantități estimativ-orientative de material extras, redus, prelucrat, toate acestea concurând la o tratare superficială a studiului exploatărilor miniere. Izvoarele arheologice credibile pentru lărgirea documentației din Munții Poiana Ruscă sunt foarte rare, fiind generate de singurele cercetări sistematice²⁸.

Calitatea moștenirii istoriografice impune, în viitor, respectarea anumitor cerințe de ordin metodologic în studiul activităților miniere²⁹. Pentru alcătuirea unei imagini de ansamblu, desigur condiționată de valoarea informativ-calitativă și cantitativă a surselor, utilizarea descoperirilor din Munții Poiana Ruscă (Teliuc, Ghelari, Cinciș, Valea Nandrului) rămâne o necesitate, aspect întărit de încadrarea acestor zone în categoria celor mai bogate zăcămintele feroase de pe teritoriul României³⁰. Descoperirea inscripției de la Teliucu Inferior³¹ confirmă rolul major al *conductor*-ului în exploatarea minieră de aici, deși se insistă asupra incertitudinii dimensiunii reale a acestei funcții, în vremea împăratului Caracalla³², pentru provincia nord-dunăreană Dacia, numeroși autori admitând faptul că de la Teliucu Inferior era coordonată exploatarea minereurilor de fier din Munții Poiana Ruscă³³. Unii autori presupun, fără dovezi temeinice, că exploatarea fierului în această zonă se făcea la începutul secolului III p.Chr. direct de către procuratorii imperiali³⁴.

Importanță în cadrul demersului nostru rămâne descoperirea de la Cinciș³⁵, punct aflat în vecinătatea centrului administrativ al exploatărilor de fier din zona Ghelari-Plotca-Cerna. Unii autori insistă asupra „caracterului etnic dacic al unei mici așezări de mineri și al unei necropole de incinerare”³⁶ (n.n. Cinciș-Popeasca, Rovine), deși în același text discută despre o *villa rustica* și o necropolă daco-romană. Alte observații de natură arheologică (stratigrafie, ritul incinerăției, tipul de tumuli, ceramica de „tradiție” dacică) sunt oferite ca argumente pentru declararea caracterului etnic al unei părți a acestei necropole³⁷, deși primele trei aspecte caracterizează după 106 p.Chr. mediul funerar roman. În ultimul timp au fost aduse importante contribuții la plasarea locului și rolului jucat de descoperirile din așezarea și necropola de epocă romană de aici, judecate în contextul unor interferențe de natură etnică și culturală³⁸.

Informațiile referitoare la exploatările de fier din jurul Hunedoarei, sintetizate de V. Wollmann³⁹, pun în lumină numeroase caracteristici, motivate atât de tipul de minereu, cât și de tehnicile de exploatare. În vecinătatea Hunedoarei au fost descoperite numeroase puțuri lucrute cu ciocanul și dalta (8 puncte la *Plosca*, 1 pe *Dealul*

²⁸ Floca 1965.

²⁹ Aspect sintetizat la Wollmann 1996, p. 23-27.

³⁰ Daicoviciu 1972, p. 52; Iaroslavschi 1997, p. 21.

³¹ IDR III/3, p. 37; Macrea 1969, p. 304-305.

³² Wollmann 1996, p. 32-33.

³³ Luca *et al.* 1998, p. 29.

³⁴ Boroneanț 2000, p. 124.

³⁵ Floca 1965.

³⁶ Wollmann 1996, p. 158.

³⁷ Wollmann 1996, p. 230.

³⁸ Vleja 2011.

³⁹ Wollmann 1996, p. 232-239.

Dumbrava – în stânga pârauului cu același nume, în perimetrul galeriei *Nicholson* – și 5 în hotarul sudic al Hunedoarei, în perimetrul exploatărilor moderne *Sf. Stefan* și *Grenzenstein*). Asupra descoperirilor de la Teliucul Inferior suntem obligați să stăruim mai mult, deoarece informațiile oferite de literatură sunt mai numeroase, fără a fi însă consistente. Aici au fost menționate 3 sectoare de mine antice, pentru o identificare mai facilă folosindu-ne, fără a le confunda, de denumirile consacrate în secolul al XIX-lea.

Galeriei *Gluckauf* i-au fost identificate două sectoare, primul în deceniul șapte al secolului XIX (dimensiuni 6 x 4,5 x 3 m, plasat la 20 m sud-est față de exploatarea modernă) – considerat o parte a galeriei antice – și al doilea (dimensiuni 1,5 x 0,65 m, orientare nord-sud), descoperit în malul Cernei (1904) și considerat galeria de acces⁴⁰. În ultimul sector menționat au fost descoperite câteva unelte de minerit, considerate cele mai reprezentative artefacte din această categorie de obiecte⁴¹. În cadrul exploatării *Irina* (zona de nord-est a acesteia), în anul 1905, a fost identificată o excavație (9 x 9 x 1,5 m), din care provine o rangă de fier, cu secțiunea pătrată⁴². În partea de nord-vest a exploatării menționate a fost identificat un alt sector de mină, plasat la un orizont superior comparativ cu excavația *Juliana* (b). Acest sector denumit generic *Karolina* (c) (11 m lungime, 7 înălțime, 2 lățime) avea, în Antichitate, un acces în forma unui tunel, plan înclinat de 3 x 3 m, săpat exclusiv cu dalta⁴³.

Sediile administrației minelor de la Teliucul Inferior pot fi identificate cu urmele unor substrucții de piatră, din perimetrul galeriei *Irina*⁴⁴, la acestea adăugându-se depozite⁴⁵, cu ocazia identificării contextelor de mai sus fiind descoperit și un mic sanctuar (de care aparținea un altar votiv⁴⁶), precum și materiale ceramice, monede, o amuletă de bronz. În vecinătate, pe dealul *Ploțca/Plosca*, a fost identificată așezarea minerilor, sub forma unor substrucții de piatră, și alte categorii de obiecte (ceramică, un altar, monede), aceeași destinație fiind propusă și pentru descoperirile de la Ghelari și Ruda⁴⁷.

În prezentarea descoperirilor de epocă romană, un loc aparte îl ocupă menționarea în cadrul unor documente cartografice, alcătuite în anii 1746-1747, a unor abataje vechi, inclusiv a galeriilor de acces⁴⁸. Epocii romane îi sunt atribuite, fără vreo indicație de ordin topografic, o excavație în care au fost descoperite schelete umane și de cai (?), unelte și monede romane⁴⁹. În literatură se citează descoperirea unor urme de minerit, cuptoare, halde de zgură⁵⁰, o turnătorie de fier⁵¹, precum și unelte de minerit din fier (sapă, daltă, ciocan-târâncop)⁵², un opaiț cu ștampila FISTI⁵³ etc. Din ultima

⁴⁰ Marțian 1909, p. 322, nr. 23; Wollmann 1996, p. 233.

⁴¹ Wollmann 1996, p. 233.

⁴² Wollmann 1996, p. 233; Boroneanț 2000, p. 124.

⁴³ Wollmann 1996, p. 233.

⁴⁴ Tudor 1968, p. 110-111; Rusu 1974-1975, p. 352; Luca *et al.* 1998, p. 29; Wollmann 1996, pl. CII.

⁴⁵ Rusu 1974-1975, p. 352; Luca *et al.* 1998, p. 29; Luca 2005, p. 234.

⁴⁶ IDR, III/3, p. 37, 48-50; Luca *et al.* 1998, p. 29; Boroneanț 2000, p. 124 (ultimul autor menționat plasează greșit descoperirea inscripției în cuprinsul galeriei *Gluckauf*).

⁴⁷ Tudor 1968, p. 111; Luca *et al.* 1998, p. 29.

⁴⁸ Wollmann 1996, p. 234.

⁴⁹ Ackner 1856, p. 6; Ipolyi 1861, p. 222; Gooss 1874-1875, p. 158-159; Marțian 1909, p. 331, nr. 237; Kuun 1902, p. 188-190; Tudor 1968, p. 111; Wollmann 1996, p. 233; Luca *et al.* 1998, p. 30.

⁵⁰ Lazăr 1984-1985, p. 195; Rusu 1974-1975, p. 352.

⁵¹ Tudor 1968, p. 111 („o serie de ateliere în care se pregăteau barele de fier prin înmuierea metalului pentru export”).

⁵² Ipolyi 1861, p. 222; Gooss 1874-1875, p. 158-159; Tudor 1968, p. 111; Wollmann 1996, p. 233; Luca *et al.* 1998, p. 30.

categorie de obiecte care a atras atenția cercetătorilor secolului XIX, menționăm două târnăcoape și un ciocan-târâncop⁵⁴.

Ruda este citată ca făcând parte din categoria așezărilor sărace ale minerilor, în epoca romană⁵⁵, comentarii minime de dată recentă fiind aduse și exploatărilor de fier care au funcționat în această perioadă⁵⁶.

Metodele tehnice în epoca romană aplicate în cazul exploatărilor de la Ghelari și Teliuc, rămân în mare parte necunoscute, datorită metodei/metodelor de colectare a datelor, tributară perioadei dintre secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XX-lea. H. Daicoviciu relaționează, fără argumente de natură metalografică, exploatarea minereului feros de la Ghelari, cu unul dintre ateliere de la Sarmizegetusa⁵⁷. În literatura de specialitate se fac distincții clare în ceea ce privește morfologia exploatărilor, raportată la minereurile care conțin fier (limonită, magnetită etc.)⁵⁸. Dacă pentru zăcămintele de limonită se generau exploatări la mică adâncime, sub forma unor puțuri/gropi conice, în cazul magnetitei erau necesare lucrări complexe (galerii cu sisteme de susținere, puțuri verticale etc.).

VI. Epoca medievală

În legătură cu acest interval temporal, sursele documentare, relativ consistente pentru secolele XV-XVI⁵⁹, nu sunt completate de dovezi arheologice, privind identificarea topografică a satelor, cimitirelor, minelor, topitoriilor, cuptoarelor, haldelor de zgură sau a câmpurilor de bocșe dintre granițele actualei comune Ghelari. În plus, declarăm ca nefundată afirmația lui V. Boroneanț, cu privire la perioadele în care a fost exploatată „mina Ghelari” (n.n. *mina veche*) (secolele V-IX, X-XIV, XV-XVIII)⁶⁰, în lipsa unor dovezi arheologice și istorice publicate.

Deosebit de importantă pentru capitolul din istoria tehnicii, cu referire la metalurgia fierului din zona carpatică, este descoperirea în 1895 și ulterior publicarea în 1906, în cadrul unui volum de sinteză, a unui cuptor de la Ghelari – *Valea Caselor*⁶¹. Cuptorul era tăiat în stâncă, având forma tronconică, cu diametrul în partea superioară de circa 0,65 m, la bază de 0,33 m și înălțimea de circa 1,8 m; era căptușit cu material refractar și prevăzut cu un capac și o platformă de încărcare. Cu ajutorul foalelor se introducea aerul în partea inferioară, iar tirajul era asigurat cu ajutorul unui canal de fum, înclinat la partea superioară⁶².

În anul 1980 au fost inițiate aici cercetări sistematice (Mircea Dan Lazăr, Volker Wollmann) (Cod LMI: HD-I-s-B-03188), ocazie cu care a fost cercetat un cuptor de redus minereul de fier, apropiat din punct de vedere constructiv de cel descoperit în secolul al XIX-lea. Instalația era alcătuită dintr-o cuvă conică, cu secțiune ovală, săpată în stâncă, închisă de un zid sec, înalt de 1,65 m (1,70 m)⁶³. Aceeași valoare o avea și

⁵³ Tudor 1968, p. 111.

⁵⁴ Téglás 1895, p. 354-357.

⁵⁵ Tudor 1968, p. 111; Luca *et al.* 1998, p. 29-30; Luca 1999, p. 10.

⁵⁶ Wollmann 1996, p. 158; Tudor 1968, p. 111; Popa 2002, p. 158; Luca 2005, p. 202.

⁵⁷ Daicoviciu 1972, p. 169.

⁵⁸ Wollmann 1996, p. 234.

⁵⁹ Sinteza acestor informații: Prodan 1958-1959; Pataki 1973.

⁶⁰ Boroneanț 2000, p. 127.

⁶¹ Latinák 1906.

⁶² Latinák 1906, p. 7, fig. 6.

⁶³ Lazăr, Wollmann 1983, p. 541. În următorul articol dedicat acestei descoperiri, autorul săpăturii ne confirmă înălțimea cuvei (1,65 m) (Lazăr 1984-1985, p. 196), dimensiune care nu rezultă din profilul publicat al cuptorului (Lazăr 1984-1985, p. 200, fig. 1b). În opinia noastră, dimensiunile declarate ale cuvei (0,30 m lățimea bazei, 0,47 m diametrul la mijloc, 0,55 m deschiderea maximă la partea superioară)

înălțimea cuvei cuptorului, cuptor acoperit cu o lespede de piatră. Canalul (orificiu) pentru asigurarea tirajului natural și eliminarea gazelor, situat în prelungirea cuvei, nu a fost cercetat în întregime, însă cunoaștem faptul că secțiunea acestuia este de 0,15 x 0,15 m⁶⁴. Zidul de sprijin a fost prevăzut cu două orificii rectangulare, despărțite printr-o lespede, unul pentru însuflarea aerului, cu ajutorul foalelor (dimensiuni 0,30 x 0,30 m) și celălalt (dimensiuni 0,60 x 0,55 m) pentru scurgerea fierului brut și a zgurii. La interior, cuva a fost căptușită cu un strat de lut, cu proprietăți refractare⁶⁵. În partea superioară a cuptorului funcționa o platformă de încărcare, din dale de piatră. În vecinătatea cuptorului a fost descoperită o construcție de piatră, interpretată ca anexă a acestuia.

Autorii sesizează o serie de elemente ce caracterizează doar acest complex (construcția anexă de piatră, lipsa gropii pentru captarea zgurii), aspect tehnologic care poate presupune decalaje cronologice, raportat la situațiile cunoscute anterior⁶⁶. Datarea acestui cuptor nu este asigurată de materiale arheologice descoperite *in situ*, autorii propunând în funcție de anumite detalii tipologice (utilizarea terenului pentru amenajarea cuvei cuptorului, zidul de sprijin pentru cuvă, suflante, evacuarea zgurii), tipice unor instalații din teritoriile învecinate o datare situată între „începutul secolului al XVI-lea sau poate și mai devreme”⁶⁷ și un palier mai larg (secolele XV-XVIII)⁶⁸.

Minei de la Ruda îi este propusă funcționarea și pe parcursul perioadei medievale, fără dovezi concludente în acest sens⁶⁹.

Mănăstirea ortodoxă (*Mănăstirea Alicului*) de la Ghelari este construită, după tradiție, în secolul al XV-lea sau înainte de acesta. După 1993 aici funcționează un schit de maici cu hramul *Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil*⁷⁰.

VII. Epoca modernă

VII.1. Ghelari – G1

În perimetrul sitului cu descoperiri Coțofeni (denumit Ghelari – G1), au fost descoperite și fragmente ceramice, lucrate la roată rapidă, de culoare cărămizie, gălbuie, având pereți subțiri și ardere oxidantă, completă.

VII.2. Ghelari – G2

Acest sit are câteva zone distincte, notate de la est la vest cu litere, de la **a** la **d**. Prima zonă (**a**) ocupă un perimetru restrâns și prezintă urme de sol cenușiu, granulos, cu resturi de cărbune de lemn și stropi de zgură. Punctul este plasat la jumătatea pantei dintre drum și firul văii, în apropierea unui stâlp de ciment dezafectat. Axa lungă a perimetrului (orientată E – V) unde apar materiale reziduale feroase este de cca 80 m, axa opusă măsurând cca 40 m. Înspre sud se află un capăt de terasă, posibil antropică, care mărginește partea stângă a unui izvor cu debit redus.

Coordonate geografice: N 45° 41' 54,7'', E 0,22° 45' 48,6'', elevație: 787 m.

Următorul obiectiv (**b**) este plasat la nord-vest de perimetrul descris anterior (**a**) și ocupă botul terasei, în vecinătatea unui izvor cu debit redus. Aici au fost identificate

sunt arbitrare, ele putând fi obiective doar prin secționarea cuvei, ca în cazul cuptorului cercetat în secolul XIX (Latinák 1906, p. 7, fig. 6) și reluat mai târziu, cu comentarii în limba română (Lazăr 1984-1985, p. 201, fig. 2).

⁶⁴ Lazăr, Wollmann 1983, p. 543.

⁶⁵ Rezultatele analizei chimice pentru această argilă nu au fost făcute publice.

⁶⁶ Lazăr, Wollmann 1983, p. 543; Lazăr 1984-1985, p. 197.

⁶⁷ Lazăr 1984-1985, p. 198.

⁶⁸ Lazăr, Wollmann 1983, p. 543-544.

⁶⁹ Rusu 1977, p. 210; Wollmann 1996, p. 234.

⁷⁰ Rusu *et al.* 2000, p. 143-144.

două movile, prima cu înălțimea de 0,5 m, circulară (atelier de fierărie ?), iar cea de-a doua, mai redusă decât prima, care ocupă extremitatea buzei terasei.

Coordonate geografice: N 45°41'53,9'', E 0,22° 45'43,9'', elevație: 787 m.

Latura vestică a sitului este marcată de gruparea în vecinătatea unui izvor a câtorva movile aplatizate (c), posibile cuptoare, cu resturi masive de zgură, până la aprox. un kg bucata. În partea dreaptă a izvorului există un perimetru cu resturi de zgură, marcat cu litera **d**.

Coordonate geografice: N 45° 41'58,9'', E 0,22° 45'40,9'', elevație: 761 m.

Acest studiu completează peisajul arheologic al comunei Ghelari, prin adăugarea unor noi puncte cu descoperiri și pe de altă parte, pune în discuție o serie de afirmații mai vechi cu privire la exploatarea minereurilor feroase din zonă, afirmații care uneori nu sunt fundamentate științific. Totodată, începe să se întrevadă bogăția descoperirilor arheologice aparținând diferitelor perioade istorice din această zonă, imagine aflată în contrast cu cea cunoscută până acum, tributară cu siguranță gradului de interes al cercetătorilor pentru această zonă și – de ce nu – pentru Munții Poiana Ruscă.

Bibliografie

Andrițoiu 1978	– I. Andrițoiu, <i>Descoperiri arheologice la Crăciunești (com. Băița, jud. Hunedoara)</i> , în <i>Apulum</i> , XVI, 1978, p. 55-72.
Băluță 1996	– C. Băluță, <i>Lămpile romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei</i> , în <i>ActaMN</i> , XXXIII, 1, 1996, p. 89-113.
Boroneanț 2000	– V. Boroneanț, <i>Arheologia peșterilor și minelor din România</i> , București, 2000.
Crișan 1969	– I. H. Crișan, <i>Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania</i> , București, 1969.
Crișan 1975	– I. H. Crișan, <i>Burebista și epoca sa</i> , București, 1975.
Daicoviciu 1972	– H. Daicoviciu, <i>Dacia de la Burebista la cucerirea romană</i> , Cluj, 1972.
Floca 1965	– O. Floca, <i>Villa rustica și necropola daco-romană de la Cinciș</i> , în <i>ActaMN</i> , II, 1965, p. 163-193.
Glodariu, Iaroslavschi 1979	– I. Glodariu, E. Iaroslavschi, <i>Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n.-I e.n.)</i> , Cluj-Napoca, 1979.
Gooss 1874-1875	– C. Gooss, <i>Untersuchungen über die Innerverhältnisse des Trajanischen Daciens</i> , în <i>AVSL</i> , NF, XII, 1874-1875, I, p. 107-166.
Iaroslavschi 1997	– E. Iaroslavschi, <i>Tehnica la daci</i> , Cluj-Napoca, 1997.
Ipolyi 1861	– Á. Polyi, <i>Magyar régészeti repertorium. Magyar régészeti krónika</i> , în <i>AK</i> , 2, 1861, p. 187-282.
Latinák 1906	– G. Latinák, <i>A vajdahunyadi m. kir. Vasgyár és tartozékai I – IV.</i> , Budapest, 1906.
Lazăr 1984-1985	– D. M. Lazăr, <i>Aspecte ale prelucrării fierului la Ghelari (județul Hunedoara)</i> , în <i>Evul Mediu, în lumina recentelor cercetări arheologice</i> , în <i>Sargetia</i> , XVIII-XIX, 1984-1985, p. 195-202.

- Lazăr, Wollmann 1983 – M. D. Lazăr, V. Wollmann, *Un cuptor de redus minereu de fier descoperit la Ghelari (jud. Hunedoara)*, în *MCA*, XV, 1983, p. 541-544.
- Luca 2004 – S. A. Luca, *Roșcani. Cercetări arheologice*, Deva, 2004.
- Luca 2005 – S. A. Luca, *Arheologie și istorie (III). Descoperiri din județul Hunedoara*, Sibiu, 2005.
- Luca et al. 1998 – S. A. Luca, A. Sonoc, C. Roman, N. Cerișer, *Cercetări cu privire la preistoria Hunedoarei*, în *Corviniana*, IV, 1998, p. 23-61.
- Luca, Roman, Diaconescu. 2004 – S. A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în Peștera Cauce (I)*, Sibiu, 2004.
- Macrea 1969 – M. Macrea, *Viața în dacia romană*, București, 1969.
- Maghiar, Oltean 1970 – N. Maghiar, Ș. Oltean, *Din istoria mineritului din România*, București, 1970.
- Marțian 1909 – I. Marțian, *Archäologisch-prähistorisches Repertorium für Siebenbürgen*, în *MAGW*, 39, 1909, p. 321-358.
- Maxim 1999 – Z. Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-Napoca, 1999.
- Mărghitan 1974-1975 – L. Mărghitan, *Cunoștea dacii zăcămintele metalifere de pe cuprinsul Hunedoarei?*, în *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 353-356.
- Mărghitan 1996 – L. Mărghitan, *Comorile regelui Decebal*, Timișoara, 1996.
- Pataki 1973 – I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973.
- Popa 2002 – D. Popa, *Villae, Vici, Pagi. Așezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002.
- Popescu 1951 – D. Popescu, *Exploatarea și prelucrarea metalelor în Transilvania până la coterpirea romană*, în *SCIV*, II, 2, 1951, p. 27-44.
- Prodan 1958-1959 – D. Prodan, *Producția fierului pe domeniul Hunedoarei în secolul XVII*, în *AIIC*, I-II, 1958-1959, p. 29-124.
- Rădulescu, Dimitrescu 1966 – D. Rădulescu, R. Dimitrescu, *Mineralogia topografică a României*, București, 1966.
- Roman 1976 – P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976.
- Roman 2008 – C. C. Roman, *Habitatul uman în peșterile din sud-vestul Transilvaniei*, Sibiu, 2008.
- Roska 1942 – M. Roska, *Erdély régészeti repertórium*, I, Kolossvár, 1942.
- Rusu 1974-1975 – A. Rusu, *Vestigii dacice și romane în zona Hunedoarei*, în *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 351-352.
- Rusu, Pescaru 1995 – A. Rusu, E. Pescaru, *Mărturii arheologice din zona Hunedoarei*, în *Corviniana*, I, 1995, p. 11-16.
- Rusu et al. 2000 – A. A. Rusu, N. Sabău, I. Burnichioiu, I. V. Leb, M. M. Lupescu, *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 2000.

- Rusu 1972 – M. Rusu, *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 29-64.
- Rusu 1977 – M. Rusu, *Transilvania și Banatul (sec. VI-IX)*, în *Banatica*, 4, 1977, p. 169-213.
- Téglás 1885 – G. Téglás, *Bányászobrok a Daciai aranyvidékről*, în *ArchÉrt*, 3, 1885, p. 16-20.
- Téglás 1895 – G. Téglás, *A Vajdahunyad vidéki vasbányászat legrégibb emlékeiről*, în *FK*, 25, 1895, p. 354-357.
- Téglás 1908 – G. Téglás, *A római bányászat*, în *BKL*, XLI, 2, 1908, p. 66-81.
- Tudor 1968 – D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.
- Vleja 2011 – D. Vleja, *Exploatarea și prelucrarea metalelor în Dacia Romană. Interferențe etnice și culturale*, rezumat teză doctorat, Universitatea București, Facultatea de Istorie, București, 2011.
- Wollmann 1996 – V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1996.

Contributions Concerning the Archaeological Repertory of Ghelari Commune (Hunedoara County) (I)

Abstract

This article brings together most of archaeological findings resulted from accidental discoveries, surface researches or systematic excavations performed within the administrative territory of Ghelari commune (Hunedoara County). The earliest discoveries belong to Coțofeni culture, four spots with representative material belonging to phase I and II of this culture have been discovered until now.

The following chronological sequence is occupied by the Roman epoch, represented by different findings related to mining activity and iron metallurgy. Important in this context is the discovery from *Valea Caselor* where several furnaces for reducing iron ore were found.